

પરિષદ-પ્રમુખનો પત્ર

પરિષદની સાહિત્યયાત્રાનો ત્રીજો તબક્કો પૂરો થયો. દક્ષિણ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતનાં સંખ્યાબંધ નગરો અને કસબા સુધી પરિષદ પહોંચી અને ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરમાં કચ્છ અને મધ્ય ગુજરાત કરી પહેલી-બીજી ઓક્ટોબરે સાહિત્ય યાત્રાના સમાપનની યોજના વિચારાઈ છે. હવે આપણા બંધારણમાં પણ એનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ પ્રવૃત્તિ સારુ એક મંત્રી વિશેષ ધ્યાન આપશે એવી અપેક્ષા રખાઈ છે, તેથી આવતા સત્રમાં હજી વધારે વિસ્તારમાં અને ઊંડાણમાં પહોંચવાની આશા છે. આ સત્રમાં ત્રણેય ક્ષેત્રોમાં ત્રણ-ચાર દિવસો યાત્રા સાથે ગાળવાથી મેં જે તાજગી અનુભવી છે એની લહાણી 'પરબ'ના વાચકો સાથે કરી લઉં.

પરિષદ અમારે આંગણે આવી' કહી ત્રણેય પંથકે યાત્રાને વધાવી લીધી. અનેક ઠેકાણે યાત્રા પહોંચી તે આખો દિવસ જાણે ગુજરાતી સાહિત્યની વરસગાંઠ હોય એવો ઊજવાયો. દરેક ઠેકાણે સમગ્ર કાર્યક્રમનું આયોજન કરવાનું સ્થાનિક આયોજકોને જ માથે હતું, તેથી દરેક જગાની ઊજવણીમાં પોતપોતાની આગવી વિશેષતા જણાઈ આવતી હતી. ક્યાંક આખા પ્રદેશમાંથી યાત્રામાં જોડાયેલા સાહિત્યકારો પૈકી એક-એક બબ્બેને જુદી જુદી હાઈ સ્કૂલ કે કોલેજોમાં નિમંત્રી હજારો વિદ્યાર્થીઓને એમનો અને તેમને વિદ્યાર્થીઓનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો. જેમનું નામ માત્ર પોતાનાં પાઠ્યપુસ્તકમાં વાંચ્યું હતું એવા લેખક કે કવિને મળીને વિદ્યાર્થીઓ રોમાંચિત થતા. કૂડીબંધ વિદ્યાર્થીઓએ આ સાહિત્યકારો સમક્ષ પોતે તાજેતરમાં વાંચેલ કોઈ પુસ્તકનો પરિચય આપ્યો. કેટલીક રજૂઆતો તો એવી થઈ કે મહેમાન સાહિત્યકારો મોંમાં આંગળી નાખી ગયા. ક્યાંક નવોદિત સાહિત્યકારોએ પોતાની રચનાઓ રજૂ કરી. ક્યાંક એ રચનાની તાજગીને પોરસાઈ. ક્યાંક નવોદિત કવિઓને પ્રતિષ્ઠિત કવિઓ કે વિવેચકોએ સાચી કવિતા કેવી હોય એની સમજ આપી. ક્યાંક આખા નગરમાં ભવ્ય સાહિત્યફેરી નીકળી. ઠેકઠેકાણે કવિસમ્મેલનો થયાં. લગભગ દરેક સ્થળે તે ગામ અને આસપાસના સાહિત્યકારો સાથે રસિક સાહિત્યગોષ્ઠીઓ થઈ. ક્યાંક કોઈ સાહિત્યપ્રેમી પુસ્તકવિકેતાએ પોતાના વિશાળ અને આધુનિક ઢબે ગોઠવાયેલા પુસ્તકબંડારમાં જ એમને ત્યાં નિયમિત રીતે નવાં નવાં પુસ્તકો શોધતા આવતાં યુવાન-યુવતીઓ જોડે જ પ્રશ્નોત્તરીની બેઠક રાખી. આમ વિવિધ પ્રકારની બેઠકોને લીધે આ મિલનો અચરજ અને આનંદના મેળાવડા બની રહ્યા. ક્યાંક સાહિત્યકારોને એટલા શ્રોતાઓ મળ્યા કે જેટલા એમને બહુ ઓછી વાર મળતા. ક્યાંક શ્રોતાઓને એવા સાહિત્યકારો મળ્યા કે જેમને મેળવવા વારંવાર પત્રવ્યવહાર કરવા છતાં તેઓ સફળ નહોતા થયા.

બધો હરખ એકતરફી નહોતો. સાહિત્યકારોને માટે પણ આ અવનવો અનુભવ હતો. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓના પુસ્તક-પરિચયથી સાહિત્યકારો આનંદાશ્ચર્ય પામ્યા. પોતાની કૃતિ આટલી સમજ સાથે આટલા ભાવપૂર્વક વંચાતી સાંભળવી એ અનુભવ સાહિત્યકારો સારુ ઓછો આહ્વાદક નહોતો.

આખા કાર્યક્રમમાં બંને બાજુએ રહેલી ઘણી ઘણી સંભાવનાઓ દેખાઈ આવી. કેંક સાહિત્યયાત્રીનો સ્વધર્મ બની જાય છે. તે સમાજના પ્રશ્નો જોડે પોતાની નિસ્બત જોડે છે. આનો પડઘો સમાજમાં પડ્યા વિના રહે નહીં. આથી એની કૃતિ લોકભોગ્ય, લોકોપયોગી, અને

વિદ્યાર્થીઓ સારુ સાહિત્યમંદિરનાં દ્વાર ખૂલ્યાં હોય, કો'કને સરસ્વતી-ઉપાસનાની રઠ લાગી હોય. કોઈ કવિ બનવાનો ઉમળકો ધરાવતા જીવને કવિતા એટલે માત્ર પદ્ય, પ્રાસ કે છંદ કરતાં કાંઈક ઊંડી ચીજ છે, એ સમજાયું હોય. વળી કોઈને એમ પણ સમજાયું હશે કે હોંશભેર એમણે કોઈ પત્રિકાને પાઠવેલ લખાણ પાછું આવવાનું કારણ પોતાની ધારણા મુજબ, રાગદ્વેષમૂલક કોઈ કારણ નહીં, પણ સાહિત્ય અંગેની વધુ પુખ્ત સમજ પણ હોઈ શકે.

પરિષદના આમંત્રણને માન આપીને જે સાહિત્યકારો યાત્રામાં જોડાયા તેમનો આનંદ ઠેકઠેકાણેના યજમાનો કરતાં ઓછો નહોતો. ગોષ્ઠીઓમાં થયેલી પ્રશ્નોત્તરી બંને પક્ષને કાંઈક નવું નવું જ્ઞાન આપનાર નીવડી. માતૃભાષા અંગેની પોતાની નિસ્બત આમ જનતા સુધી લઈ જવા પ્રયાસ કરનારને એ અંગેની પ્રજાની વ્યાવહારિક કે કાલ્પનિક મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ આવ્યો તેમ માતૃભાષાને ટકાવી રાખવામાં વાલીઓનું શું કર્તવ્ય છે એ લોકોને સમજાયું. સાહિત્યકારોને રોજેરોજ નવી નવી ગોષ્ઠીઓમાં એ વસ્તુનો પણ ખ્યાલ આવી ગયો કે પોતાની અથવા અન્ય સાહિત્યકારોની કૃતિઓ જનમાનસ પર કેવો પડઘો પાડે છે. જ્ઞાન કદી એકમાર્ગી હોતું નથી. જ્ઞાન પીરસનાર જો સાવ જડ કે યાંત્રિક ન બની ગયો હોય, તો તે હંમેશાં આપે તેના કરતાં વધુ પામતો હોય છે. એને ડગલે ડગલે નવું નવું શીખવાનું મળે છે. બધા સારા શિક્ષકોનો વર્ગખંડનો એ અનુભવ છે. સાહિત્યયાત્રાએ વર્ગખંડને સમાજવ્યાપી બનાવી દીધો.

આ સત્રમાં જ સાહિત્યયાત્રા હજી ગુજરાતના બે પંથકો ફરી વળવાની છે. વળી આગળ ઉપર જેમ જેમ વર્ષોવર્ષ નવી નવી યાત્રાઓ ગોઠવાશે તેમ તેમ એનાં નવાં સ્વરૂપો ઊઘડતાં જશે. તેથી કદાચ લાંબા ગાળે યાત્રાનો સૌથી વધુ લાભ મળશે ગુજરાતી સાહિત્યને. થોડા વાંચનારા વધશે, કાવ્યોના કેટલાક ભાવકો વધશે. સમીક્ષાના સમજનારા વધશે, જુદા જુદા સાહિત્યપ્રકારો અંગે નવાજૂના સાહિત્યકારોની સમજ વધશે. એ બધું તો દેખીતું છે. પરંતુ જો સાહિત્યયાત્રા આજના જેટલા જ ઉત્સાહપૂર્વક ચાલતી રહે, જો પરિષદ સાથે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સંકળાયેલા સાહિત્યકારો યાત્રાને આજના કરતાં પણ વધુ ગંભીરતાથી લે અને ગુજરાતની દિવસે દિવસે વધુ શિક્ષિત બનતી પ્રજા જો આ યાત્રાને સાહિત્ય અંગે ઊંડી સમજ કેળવવાના અવસર તરીકે લે, તો સાહિત્યયાત્રા સાચા અર્થમાં ગુજરાતી સાહિત્યની મૂલ્યવાન સેવા કરી શકે એમ છે.

યાત્રા સાહિત્યકારોને પોતાની જાતમાં ઊંડું ડોકિયું કરવાનો મોકો આપે છે. માણસ જ્યારે એક મિશન લઈને નીકળે છે ત્યારે એ મિશન જ એને પોતાને વધુ સમજવામાં, વધુ પ્રક્ષલિત કરવામાં અને વધુ પ્રોત્સાહિત કરવામાં મદદગાર થઈ પડતું હોય છે. સાહિત્ય સૌથી પહેલાં તો પોતાની જાતને ઓળખવાનો અવસર પૂરો પાડે છે. જ્યારે એ સીધો સમાજમાં જાય છે, ત્યારે એ માત્ર પોતાની વાત જ સમજાવતો ફરતો નથી પણ સમાજ પોતે એની આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. સમાજના પ્રશ્નોને એ સમજે છે. પોતે જો સમાજની ક્ષુદ્રતાઓથી અળગો રહેતાં શીખે અને યાત્રા દરમિયાન રોજેરોજ બદલાતી પરિસ્થિતિને કારણે યાત્રિકે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં તટસ્થ રહેવું પડતું જ હોય છે તો તેવે ટાણે સમાજની, ક્ષુદ્રતાઓથી અળગો રહી સમાજને સમત્વ તરફ લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરવો એ

લોકોન્નતિકારક થઈ શકે.

યાત્રામાં સાહિત્યકાર પોતાના ઘર કે સંસ્થાની દીવાલોથી બહાર નીકળી, ઓછેવત્તે અંશે નિસર્ગ જોડે નાતો જોડે છે. સૃષ્ટિનો આસ્વાદ કરનારની કલ્પના અને કૃતિમાં પણ પ્રાણ પુરાય છે. પ્રકૃતિ સાહિત્યકારના વર્ણનનો વિષય બને એ પહેલું પગલું. સાહિત્યકારો પોતે વર્ણવતા રસ સાથે સહચારી ભાવ પેદા કરવા પ્રકૃતિનો અનાદિકાળથી ઉપયોગ કરતા આવ્યા જ છે. પરંતુ પ્રકૃતિને ઝીલનાર સાહિત્યકારો પોતે જ તેમાં રમમાણ થઈ જતા હોય છે. પછી તેમને પોતાને અને પ્રકૃતિ વચ્ચે કશા દ્વેતનો અનુભવ જ થતો નથી. તેથી તેને સારુ પ્રકૃતિ માત્ર વર્ણનીય વિષય મટી જઈને અનુભૂતિનો એક ભાગ બની જાય છે. કુદરત તેમની કવિતા કે વાર્તાનો સહચારી ભાવ મટીને તેમની આગળ જીવતા જાગતા પાત્ર તરીકે જ પ્રગટ થાય છે. કાલિદાસના મેઘદૂત કે કુમારસંભવમાં, રવીન્દ્રનાથના 'નિઝરેર સ્વપ્નભંગ' કે ઋતુઉત્સવનાં ગીતોમાં, ટૉલસ્ટૉયની ઘણી ટૂંકી વાર્તાઓ કે નવલકથાઓમાં, હેમિંગ્વેની 'ઓલ્ડેમેન એન્ડ ધ સી' જેવી કૃતિઓમાં પ્રકૃતિ માત્ર વર્ણન કરવાના વિષય તરીકે નહીં, પણ કૃતિના મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ કે પાત્ર તરીકે આપણી સમક્ષ ખડી થાય છે.

આપણા સાહિત્યકારો જો સાહિત્યયાત્રા મારફત ગુજરાત આખાની ભૂમિને ખૂંદી વળે તો ગુજરાતની પ્રકૃતિ પાસે પણ એવું અઢળક ધન છે જે આપણી છાતી, મસ્તિષ્ક અને કલમને છલકાવી દે. આખા દેશનો સૌથી લાંબો દરિયાકાંઠો આપણે ત્યાં પથરાયેલો છે. ગુણવંતરાય આચાર્યથી માંડીને ધ્રુવ ભટ્ટ સુધી આપણે ત્યાં એક તેજસ્વી ચીલો પાડ્યો છે. આગળ ઉપર પણ દરિયા તથા દરિયાકાંઠાની પ્રકૃતિ આપણા અનેક દરિયાદિલ કવિઓ કે લેખકોને પ્રેરી શકે. આપણી પૂર્વપટ્ટી જેટલી આર્થિક દષ્ટિએ દરિદ્ર છે તેટલી જ પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય અને નિર્ભળ માનવીઓની હૃદયશ્રીથી ભરપૂર છે. સૌરાષ્ટ્રના સૂકા વૉકળા ચોમાસામાં સેંકડો નાનામોટા બંધો છલકાવે છે. પંચમહાલની ડુંગરાળ ધરતી પર ઝરણાં જેમ અષાઢથી આસો માસ સુધી છલકાઈ જાય છે, તેમ જો ગુજરાતના સાહિત્યકારો પોતાના કહેવાતાં સુખસગવડવાળાં પરિસરોમાંથી નીકળીને માત્ર થોડા દિવસ પૂરતા સાહિત્ય-યાત્રા નિમિત્તે પ્રકૃતિને ખોળે ખોળે તો સમગ્ર સૃષ્ટિનો સંવાદિતાભર્યો લય એમની વાણીમાંથી અવશ્ય નીપજે અને વ્યક્તિ, સમષ્ટિ અને સૃષ્ટિનું સુસંવાદી સંગીત ઝંકૂત થઈ ઊઠે.

હજી તો સાહિત્ય યાત્રાનું પહેલું સત્ર પણ અર્ધાં જેટલું પૂરું થયું છે, ત્યાં એનું આયોજન કરનાર પરિષદને એના રોકડા લાભો જણાઈ ચૂક્યા છે. 'પરિષદ અમારે આંગણે'વાળો ગુજરાતી પ્રજાનો ઉમળકાભર્યો આવકાર પરિષદ સારુ એ અર્થમાં આશીર્વાદરૂપ બની જાય છે કે નવાજૂના સાહિત્યકારોનો ઉમળકો શતાબ્દી વટાવી ચૂકેલી પરિષદમાં નવો પ્રાણ પૂરે છે. સ્થૂળ દષ્ટિએ જોઈએ તો યાત્રાના લગભગ દરેક મુકામે કેટકેટલું સાહિત્ય વેચાય છે ! કેટકેટલાં સ્ત્રીપુરુષોને પરિષદના સભ્ય બનવાની પ્રેરણા મળે છે ! કેટકેટલાં સ્થળોએ નવી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિનાં મંડાણ થાય છે ! ગુજરાતને ખૂણે- ખાંચરે પડેલા કેટલાક જાણીતા અને કેટલાક અજાણ્યા સાહિત્ય-રસિકોની ભાગીદારી જેમ એક બાજુ પરિષદમાં પ્રાણ પૂરે છે, તેમ બીજી બાજુ એને લીધે ગુજરાતી પ્રજા પ્રભાતિયાંથી માંડીને અછાંદસ સુધીના સંસ્કારવારસાને જતનપૂર્વક જાળવે છે.

સાહિત્યયાત્રા આમ જોઈએ તો આર્થિક રીતે આત્મનિર્ભર છે. એમાં ભળનારા સાહિત્યકારો પોતપોતાનો પ્રવાસખર્ચ ભોગવે છે. તમામ ભોજન વ્યવસ્થા સ્થાનિક આયોજકો

ખૂબ હોંશે હોંશે કરે છે. સાહિત્યયાત્રા સાથે ચાલતા વાહનનું ખર્ચ પુસ્તકવેચાણના કમિશનમાંથી સહેજે નીકળી જાય છે.

અત્યાર સુધીની સાહિત્યયાત્રામાં બે રાજેન્દ્રોએ આપેલા ફાળાની નોંધ લેતા પહેલાં તેમની સમ્મતિ નહીં લઉં. કારણ એ બંને એવી સમ્મતિ આપે નહીં એવી બીક છે. રાજેન્દ્ર પટેલ એમ તો છે પરિષદના કોષાધ્યક્ષ પણ સાહિત્યયાત્રાના તેઓ પીર, બબર્યાં, ભિસ્તી બધું જ છે. આર્થિક ક્ષેત્ર ઉપરાંત ઘણી બધી બાબતોની એમની શક્તિ સાહિત્યયાત્રાને મુકામે મુકામે જણાઈ આવે છે. તેઓ અતિથિ અને યજમાન બંને તરફના લોકો સાથે સાવ સહજ રીતે ભળી જઈ જ્યાં જાય ત્યાં ઉત્સાહ અને સ્નેહ સીંચતા જાય છે. કવિ રાજેન્દ્ર શુક્લ કેદારાથી ગઝલ સુધીનો વારસો એમની જટા દાઢીથી શોભતા વ્યક્તિત્વમાં સમાવે છે. સભાઓમાં વક્તા તરીકે બોલવા ઊભા થતા મેં એમને ભાગ્યે જ જોયા છે. એમનું નામ લેવાય છે ત્યાં લોકો એમની ગઝલો અને ગીતો સાંભળવા ઉત્સુક હોય છે, અને કોઈને તેઓ નિરાશ કરતા નથી. કેટકેટલાં સ્વરચિત કાવ્યો, ગીતો, ગઝલો એમને મોઢે હશે. એમની ઉપસ્થિતિ યાત્રાને ગઝલ જેવી ચોટદાર બનાવે છે. એમનો કાવ્યપાઠ યાત્રાની ઘણીખરી સાંજને રમણીય બનાવી દે છે. હું હોંશભેર વાટ જોઈ રહ્યો છું કચ્છ તથા મધ્ય ગુજરાતના કાર્યક્રમોની તથા આગલાં વર્ષોની સાહિત્યયાત્રામાં ઊગનાર એવી જ રમણીય સવારોની.

ગાંધીકથા નિમિત્તે થયેલી ઈંગ્લેન્ડની મુસાફરીમાં આ વખતે શેક્સપિયર, વર્ડ્ઝ્વર્થ અને જહાંન રસ્કિનનાં જન્મસ્થાનોની તીર્થયાત્રા કરી કોઈ રજા, તહેવાર કે ઉત્સવના દિવસો નહોતા છતાં આખો દિવસ યાત્રાળુઓનો જાણે કે મેળો જ જામેલો લાગે. સાહિત્યકારોની ગુણવત્તા અને કીર્તિ ઉપરાંત આની પાછળ ત્યાંની પ્રજાનો સાહિત્ય અંગેનો રસ પણ જણાઈ આવતો હતો. આપણા લોકમેળાઓ પાછળ પણ આવો જ સંસ્કારવારસો છે. એ વારસો અમુક અંશે ભુલાયો છે, અમુક અંશે વિકૃત કે શિથિલ થયો છે. એ અગ્નિ ઉપર જે રુખ પડી છે તેને ફૂંકીને પુનઃ પ્રજ્વલિત કરવાનું કામ આપણું છે. આપણે ત્યાં પણ આવા સાહિત્યમેળાઓ થશે.

નારાયણ દેસાઈ